

МІХАЙЛІНА Т. В.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії держави
і права та адміністративного права
(*Донецький національний університет
імені Василя Стуса*)

УДК 340: 001.5

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-11>

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У ПОБУДОВІ ФОРМАЛЬНО-ІДЕАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Статтю присвячено системному підходу у праві та його ролі в побудові формально-ідеальної моделі правової системи.

Акцентується увага на тому, що правові явища можуть бути представлені у вигляді цілісної системи через їхню сутнісну єдність, а саме – наявність юридичного змісту. Причому визнається їхня деяка уявність і відносна класифікованість, що породжує ідеальну модель правової системи, хоча вона в будь-який проміжок часу не здатна відобразити вичерпний перелік елементів правової системи з їх абсолютно однозначною характеристикою.

Розкрито значення формування у правовій доктрині ідеальної моделі правової системи. Зокрема наголошується на тому, що системний підхід у побудові правової системи необхідний для представлення її ідеальної моделі, тобто не простого відокремлення юридичних феноменів від неюридичних, а моделювання таких взаємозв'язків структурних елементів, які забезпечили б оптимальне виконання функцій правової системи.

Зроблено висновок, що ідеальна модель правової системи останнім часом зазнає суттєвих змін, хоча фактично нові елементи її базового складу вже досить тривалий час істотно впливають на правову реальність. Отже, варто констатувати, що формально-ідеальна модель правової системи зазнає трансформацій, які ґрунтуються передусім на гуманізації права та глобалізаційних процесах суспільства. Серед елементів, які в сучасних наукових працях все частіше відносяться не до похідних, а до базових компонентів правової системи (нарівні із системою права, правовою ідеологією та юридичною практикою), у роботі називається правосвідомість. Саме вона «змушує» правову систему працювати, переводить її з формально-ідеального на функціональний рівень. Водночас правосвідомість сама собою не забезпечує однозначно позитивний вплив, еволюцію правової системи. Ефект від її дії безпосередньо залежить від панівних у конкретному суспільстві форм правосвідомості, які, у свою чергу, впливають з якісних характеристик інших базових складових частин правової системи.

Ключові слова: *системний підхід, система, ознаки системи, правова система, система права, правова ідеологія, юридична практика, правосвідомість.*

The article is devoted to the system approach in law and its role in the construction of the formal-ideal model of the legal system.

The attention is focused on the fact that legal phenomena can be represented as an integral system through their essential unity, namely – the presence of legal content. Moreover, a certain imaginary and relative classification is recognized,

which gives rise to an ideal model of the legal system, although it is not able to reflect an exhaustive list of elements of the legal system with their absolutely unambiguous characteristics at any time.

The importance of the formation of the ideal model of the legal system in the legal doctrine is revealed. In particular, it is noted that a systematic approach in the construction of the legal system is necessary to represent its ideal model, that is, not just the separation of legal phenomena from non-legal, and modeling of such relationships of structural elements that would ensure the optimal performance of the functions of the legal system.

It is concluded that the ideal model of the legal system has recently undergone significant changes, although in fact the new elements of the basic structure for a long time have a significant impact on the legal reality. Thus, it should be noted that the formal-ideal model of the legal system is undergoing transformation, based primarily on the humanization of law and globalization processes of society. Among the elements that in modern scientific works are increasingly related not to derivatives, but to the basic components of the legal system (along with the system of law, legal ideology and legal practice), legal consciousness is called. It “forces” the legal system to work, transfers it from the formally ideal to the functional level. At the same time, legal consciousness in itself does not provide unambiguously positive influence, evolution of legal system. The effect of its action depends on the dominant in a particular society forms of legal consciousness, which, in turn, stemming from the qualitative characteristics of other basic components of the legal system.

Key words: *system approach, system, signs of system, legal system, system of law, legal ideology, legal practice, legal consciousness.*

Вступ. Правова система в загальній теорії права є екзистенціальним уособленням різного роду правових явищ, які, однак, для систематизації та зручності сприйняття можуть бути відтворені в єдності її елементів, що в комплексі відображає не просто множину юридичних феноменів, а місце й роль кожного з них, функціональні зв'язки між окремими елементами, а також у межах всієї правової системи. Не викликає сумніву той факт, що системний підхід у праві дозволяє структурувати правові феномени, побачити право, як воно є, у його єдності та суперечностях. Проте останнім часом стандартна модель правової системи, яка роками вважалася чи не аксіомою, стає предметом наукових дискусій, оскільки деякі дослідники вбачають за необхідне збагатити, розширити склад базових і похідних компонентів правової системи суспільства.

Основою для написання даної статті передусім послужили роботи науковців, які досліджували загальну теорію систем, системність у праві, а також загальні засади функціонування правових систем, серед них: Є. Бахрушин, Б. Ганьба, О. Горбань, Л. Луць, М. Мірошніченко, Т. Огаренко, Н. Оніщенко, К. Сорока, В. Спіцнандель та багато інших. Але розвиток суспільних відносин ставить перед аналізом формальної та функціональної моделі правової системи нові виклики.

Постановка завдання. Метою наукової статті є аналіз системного підходу у праві, переосмислення формально-ідеальної моделі правової системи та виявлення компонентів, які переводять її на функціональний рівень.

Результати дослідження. Поняття «правова система» стало результатом запровадження у правову науку системного аналізу [1, с. 6], але системний підхід, зокрема у праві, за Б. Ганьбою, є тільки своєрідною конкретизацією об'єктивно існуючого закону загального зв'язку, свідомим використанням у практичній та науковій діяльності його проявів та можливостей. Основною заслугою системного підходу є те, що він дає змогу зберегти принцип цілісності у вивченні суттєвих державних ознак, охопити не тільки основні, але й усі супровідні явища і, таким чином, установити та проаналізувати всю систему якісних ознак права

та держави в їх неподільній єдності, встановити глибинні зв'язки між ними, зони впливу тощо [2, с. 8].

Для усвідомлення значення системного підходу для побудови конструкції правової системи доцільно піти шляхом дедукції, охарактеризувавши насамперед систему як ціле і поступово просуваючись до ролі кожного з її структурних елементів. Виходячи з обраного дедуктивного підходу, насамперед необхідно визначитись із розумінням самої категорії «система», зважаючи на те, що як у кібернетиці, так і в теорії права загальна теорія систем розроблена досить фундаментально.

Отже, система (із грецької *systema* – «складене із частин», «з'єднане») визначається здебільшого як сукупність елементів, що перебувають у відносинах і зв'язках один з одним і утворюють певну цілісність, єдність. Поняття системи відіграє важливу роль у сучасній науковій думці, оскільки більшість явищ сучасного світу розглядаються з позиції теорії систем. Категорія «система» органічно пов'язана з поняттями цілісності, елемента, підсистеми, зв'язку, відношення, структури й інших. Для системи характерна наявність не лише зв'язків і відносин між елементами, що її утворюють (певна організованість), а й нерозривна єдність із середовищем, у взаєминах з яким система виявляє свою цілісність. Кожна система може бути розглянута як елемент системи більш високого порядку, водночас її елементи можуть виступати системою більш низького порядку [3, с. 427–428; 4, с. 16–17; 5, с. 15; 6, с. 81–82].

Варто зазначити, що наведене вище визначення формувалось і трансформувалось протягом десятиліть, а його підґрунтя деякі дослідники теорії систем знаходять ще у працях філософів античності. Ознаки системи також обґрунтовувались послідовно і не одразу визнавались в офіційній доктрині, проте нині є можливість виділити загальноновизнані характеристики систем, які виступають базисом для здійснення досліджень в усіх без винятку галузях наукового знання. Тому, визнаючи, що все у світі має ознаки системності, звернімося до них як до основи функціонування, зокрема й комплексу правових явищ.

Першою незаперечною ознакою будь-якої системи виступає її цілісність, яку в узагальненому вигляді можна представити як стійкий взаємозв'язок елементів, що надають певній окремій системі лише її властивих ознак. Цілісність також може визначатися як узагальнююча характеристика складноорганізованої, структурованої системи, яка виражається у внутрішній її єдності й невідимості, стійкій взаємозалежності та взаємоузгодженості частин, відносній автономії щодо навколишнього середовища і виявляє себе в циклічно-динамічних процесах розвитку і функціонування [7, с. 13], але варто констатувати, що в цьому визначенні цілісності її ознаки вже певним чином виводяться через інші характеристики системи та переплетені з ними. Д. Керімов слушно зазначає, що цілісність – це єдність компонентів, пов'язаних сутнісно-змістовним характером [8, с. 15–22].

Із розглядом системи як цілісного об'єкта дослідження кореспондується її онтологічна ідентифікація, у комплексі зовнішніх і внутрішніх зв'язків на основі ідеї єдності всього суцього, а гносеологічна – коли система розглядається як модель відношення уявних явищ, виділених самим дослідником [9, с. 7]. Унаслідок цього правові явища можуть бути представлені у вигляді цілісної системи через їхню сутнісну єдність, а саме наявність юридичного змісту; натомість варто визнати їх певну уявність і відносну класифікованість, що породжує ідеальну модель правової системи, хоча вона в будь-який проміжок часу не здатна відобразити вичерпний перелік елементів правової системи з їх абсолютно однозначною характеристикою.

Деякі автори навіть характеризують правову систему як складне утворення в єдності всіх його можливих складових частин, але водночас з їх певною надмірністю. За твердженням М. Хаустової, до правової системи не можуть належати виключно всі правові явища, оскільки це суперечить її основній функції щодо навколишнього середовища – спрощення складності правової реальності [10, с. 33], проте тоді виникає логічне питання, до якої системи повинні включатись ті правові явища, які не увійшли до системи правової, і за якими критеріями одні правові явища будуть входити до складу правової системи, а інші – ні. Тому для досягнення дійсно змістовного аналізу правової системи якраз є логічним віднесення до

правової системи абсолютно всіх правових явищ, оскільки в іншому випадку вона втратить свою цілісність. Але складність зазначеного процесу зумовлюється необхідністю виведення за межі правової системи тих феноменів, які належать до суміжних систем (економічна, інформаційна) або систем більш високого порядку (соціальна).

Двома тісно пов'язаними характеристиками системи є її якісна визначеність та структурованість (інколи замінюється терміном «організованість» [4, с. 18]), першу з яких можна розкрити як якісне «наповнення» системи, сукупність саме таких елементів, які здатні передавати свої властивості системі загалом і внаслідок взаємодії забезпечувати її новими характеристиками, невластивими її окремим структурним елементам. Але визначеність елементів аж ніяк не означає їхньої однорідності, навпаки, комплексні великі системи (на кшталт правової) здебільшого неоднорідні за своїм складом. Причому ці елементи існують не хаотично (тобто не є простою сукупністю), а фактично чи умовно розділені між собою на види, групи, класи, рівні, підсистеми, які, у свою чергу, можуть мати свою внутрішню структуру. Особливого значення структуралізація набуває під час характеристики різнорівневих комплексних систем з умовними компонентами, які найчастіше спостерігаються в науках філософського чи соціального спрямування.

Наступною парою системних характеристик можна назвати відокремленість системи від навколишнього середовища й одночасний взаємозв'язок із цим середовищем. Про відокремленість будь-якої системи, навіть надширокої, свідчить наявність в неї в будь-якому разі меж, а отже, кожна система має властивість вичерпуватись, закінчуватись, але це не виключає її обов'язкову здатність взаємодіяти з іншими системами світу чи їх окремими елементами. Навіть більше, лише під час цього процесу відбувається певна ідентифікація систем, тобто не лише їх розрізнення і співіснування, а обопільний вплив одна на одну, що й породжує наступну групу характеристик системи, а саме: наявність мети та функціональної спрямованості. І хоча в теорії систем ці характеристики були обґрунтовані найпізніше, вони є визначальними в розумінні як усієї системи, так і її структурних складових частин, оскільки «у складному переплетенні частин цілісного правового утворення виникає своєрідний комплекс функціональних зв'язків, який характерний лише для цього цілого і поза ним не існує. Саме ця своєрідність цілого видозмінює характер його складових частин, перетворюючи їх з окремих правових явищ на організовану правову систему» [11, с. 121]. Отже, без наявності мети будь-яка система втрачає свою динаміку, необхідність і здатність до розвитку, що, урешті-решт, призведе до її деградації. Напрями ж діяльності, за допомогою яких відбувається рух до мети, визначаються як функції системи, і саме через свої специфічні функції екзистенціальність певної системи набуває сенсу.

Тобто коли йдеться про правову систему, її функціональна цілісність – це інтегративна властивість правової системи, яка зумовлюється системним характером правової дійсності і є результатом високого рівня організованості, сполучення й упорядкованості внутрішніх (між елементами) і зовнішніх (із суспільством) функціонально-структурних зв'язків правової системи конкретного суспільства, яка у процесі еволюції і розвитку досягає максимуму структурно-організаційної упорядкованості і здатності до самоорганізації. Отже, не структура зумовлює функції правової системи, а навпаки, функції системи зумовлюють її структуру. Остання розглядається як результат функціонального синтезу, тобто синтезу цілісних властивостей елементів і рівнів системи [7, с. 14, 15]. Зважаючи ж на те, що основною метою правової системи є впорядкування суспільних відносин, нею повинні охоплюватись усі елементи, які у своїй функціональній єдності здатні забезпечити оптимальний варіант регуляції, причому в цьому контексті варто абстрагуватися від того, що власне регулятивне начало закладене саме у правовій нормі, адже воно нічого не варте без наукового обґрунтування самої сутності права, а також специфіки його реалізації в тій чи іншій правовій системі, що повертає нас до тези про необхідність віднесення до правової системи всіх елементів юридичного змісту.

Як наслідок, більшість концептуальних версій поняття правової системи побудовані на виокремленні або юридичних (спеціальних), або соціальних (загальних) ознак, що

й кладуться в основу її аналізу як інтегративної категорії. Так, наприклад, до юридичних (спеціальних) ознак Л. Луць відносить: 1) наявність єдиних елементів – суб'єктів права; 2) їхню структурну впорядкованість; 3) забезпечення постійних зв'язків між суб'єктами завдяки правовим засобам, зокрема нормам права; 4) забезпеченість зв'язків завдяки діяльності суб'єктів та прояв їх через правові відносини; 5) спрямованість на досягнення такої мети, як правопорядок, що є необхідною умовою існування соціальної системи загалом [12, с. 19]. І така позиція є нічим іншим, як уособленням загальних рис системи та системного підходу, які були викладені вище і які, безумовно, властиві системі права. Але з погляду визнання елементами правової системи лише суб'єктів права конструкція видається певним чином незакінченою, бо, ураховуючи неоднорідність елементного складу складних соціоспеціальних систем, поруч із суб'єктами права як елементами варто згадати правові норми та джерела права як їх уособлення, акти реалізації права, юридичну відповідальність, діяльність державних органів і посадових осіб із застосування права, множину наукових течій і підходів до розуміння права, – з повним усвідомленням того, що цей перелік все одно є невичерпним. Навіть більше, унаслідок розвитку суспільних відносин збагачується елементний склад правової системи, а її межі цілком природно розширюються.

У зв'язку із цим підходи до визначення правової системи останніх років характеризуються виділенням у ній, поряд із класичними, таких елементів, які раніше «розмивалися» дослідниками, включалися до інших груп. Так, згідно з Т. Огаренко, правова система виступає як відносно самостійне цілісне, впорядковане соціальне утворення правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) та інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм, принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку та функціонує завдяки законодавчій системі і юридичній практиці з метою забезпечення й утримання правопорядку [13, с. 8]. Нескладно помітити, що це визначення є досить універсальним, оскільки включає розуміння правової системи незалежно від її типу, а крім того, виділяє як базовий елемент правосвідомості як такий, що зумовлює всі інші компоненти правової реальності, із чим можна беззаперечно погодитися [14, с. 17; 15, с. 307].

Висновки. На підставі викладеного можна стверджувати, що системний підхід у побудові правової системи необхідний для представлення її ідеальної моделі, тобто не простого відокремлення юридичних феноменів від неюридичних, а моделювання таких взаємозв'язків структурних елементів, які забезпечили б оптимальне виконання функцій правової системи.

Крім того, ідеальна модель правової системи останнім часом зазнає суттєвих змін, хоча фактично нові елементи її базового складу вже досить тривалий час істотно впливають на правову реальність. Таким чином, слід констатувати, що формально-ідеальна модель правової системи зазнає трансформацій, які ґрунтуються, передусім, на гуманізації права та глобалізаційних процесах суспільства.

Серед елементів, які в сучасних наукових працях все частіше відносяться не до похідних, а до базових компонентів правової системи (нарівні із системою права, правовою ідеологією та юридичною практикою), називається правосвідомість. Саме вона «змушує» правову систему працювати, переводить її з формально-ідеального на функціональний рівень. Водночас правосвідомість сама собою не забезпечує однозначно позитивний вплив, еволюцію правової системи. Ефект від її дії безпосередньо залежить від панівних у конкретному суспільстві форм правосвідомості, які, у свою чергу, впливають з якісних характеристик інших базових складових частин правової системи.

Список використаних джерел:

1. Оніщенко Н. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи : автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2002. 26 с.
2. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2001. 21 с.

3. Философский словарь / под ред. И. Фролова. Москва : Изд-во политической литературы, 1987. 590 с.
4. Сорока К. Основы теории систем і системного аналізу : навчальний посібник. Харків : ХНАМГ, 2004. 291 с.
5. Горбань О., Бахрушин В. Основы теории систем і системного аналізу : навчальний посібник. Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2004. 204 с.
6. Спицнандель В. Основы системного анализа : учебное пособие. Санкт-Петербург : Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. 326 с.
7. Мірошниченко М. До питання «вузького» та «широкого» розуміння правової системи. *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 10. С. 12–17.
8. Керимов Д. Методологические функции философии права. *Государство и право*. 1995. № 9. С. 15–22.
9. Сетров М. Основы функциональной теории организации. Ленинград : Наука, 1972. 164 с.
10. Хаустова М. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні : монографія. Харків : Право, 2008. 160 с.
11. Керимов Д. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. Москва : Аванта +, 2001. 559 с.
12. Луць Л. До питання поняття «правова система суспільства» та його місце серед інших правових понять. *Проблема законності* : республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип 55. Харків : Національна юридична академія України, 2002. С. 15–24.
13. Огаренко Т. Структура та функції правової системи. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 5. С. 12–15.
14. Михайліна Т. Правосвідомість як відносно незалежний елемент правової системи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. № 79. С. 15–19.
15. Михайліна Т. Синергетична роль правосвідомості. *Economic and law paradigm of modern society*. 2016. № 1. С. 305–309.

САРКІСЯН В. М.,

аспірант кафедри державно-правових дисциплін
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-12>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ В УКРАЇНІ

У статті розкрито конституційно-правові засади здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції під час проведення виборів в Україні. Зазначено, що Національна поліція відіграє вкрай важливу роль у проведенні демократичних і чесних виборів в Україні. Тому цілком виправданою є практика здійснення громадського контролю за діяльністю Національної поліції під час проведення виборів в Україні з метою унеможливлення її використання в політичних цілях і вчинення фальсифікації виборів. Запропо-

